

УДК 296.2(477.8) “XX”
Б 52

Володимир БОРЩЕВИЧ

**РУСОФІЛЬСТВО, ЧОРНОСОТЕННІ ПЕРЕКОНАННЯ
ВОЛИНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА
ПЕРШОГО ДВАДЦЯТИЛІТТЯ XX ст.**

Стаття присвячена русофільським поглядам православного духовенства Волині на протязі першого двадцятиліття XX ст. та їх радикальному політичному вияву – чорносотенству. Зроблено спробу окреслити джерела русофільства священиків, форми та методи його реалізації. У наукове використання вводяться раніше невідомі та маловідомі архівні документи і матеріали.

Ключові слова: *Волинь, православне духовенство, русофільство, чорносотенство.*

Протягом першого двадцятиліття XX ст. однією із панівних світоглядних орієнтацій волинського духовенства стало русофільство, а також крайній вираз організованого російського політичного, релігійного і національного шовінізму – чорносотенство. Священнослужителі, інфіковані вірусом русофільства, залишались впливовою групою протягом минулого століття і нині мають послідовників серед кліру Української православної церкви в юрисдикції Московського патріархату. Вони гальмують мобілізаційні процеси української нації, повернення її в європейський та світовий культурний і релігійний простір, а позиція такого духовенства в соціумі має деструктивний характер. Тому розуміння витоків і природи явища важливе для визначення пріоритетів внутрішньо-державної релігійної політики на сучасному етапі, вироблення концептуальних підходів до роз’язання проблеми, котра становить пряму загрозу українській державності.

© Борщевич Володимир, 2009

На думку Е.Кінана, Російська церква в московській політичній культурі у багатьох важливих аспектах була продовженням бюрократичної системи, зберігала свою статичність, скорумпованість та інтелектуальну безплідність [7, 150]. Також протягом XVIII – XIX ст., за твердженням Н.Полонської-Василенко, месіанізм російського народу виродився на тяжкий шовінізм, від якого страждали всі народи, підкорені владою російської держави, які змушені були зрікатись власної культури, мови [18, 35]. На Волині також духовенство, формувалося складовою владної піраміди, особливо на рівні благочинних та єпархіальних установ, з переконанням у вищості російської культури. Од перших років після приєднання Волині до Російської імперії режим впроваджував політику росіянізації місцевого православного духовенства. Цьому мала сприяти також Російська школа при Волинській духовній семінарії, відкрита спеціально для заповнення кадрового вакууму [23, 6].

У добу національно-культурного та церковного відродження початку XX ст. волинські священники-русофіли та сповідники російських шовіністичних ідей відіграли реакційну роль, стримуючи конструктивні зміни. Русофільство православного кліру актуальне і сьогодні, коли одна із деномінацій демонструє виразну орієнтацію на московські релігійні традиції на шкоду українським духовним і державним інтересам.

Промосковську позицію частини волинського духовенства цього періоду описали І.Власовський, о. Тимофій Міненко, А.Зінченко, Т.Євсєєва [4]. Іван Власовський через відсутність доступу до архівних джерел загально окреслив проблемне поле русофільства. Внесок о. Тимофія Міненка у дослідження теми обмежено констатацією, що відповідало меті і завданням книги. Сповідування духовних стандартів російського зразка, на думку науковця, дистанціювало клір від вірних. Арсен Зінченко, описуючи період діяльності митрополита Василя Липківського в ієрейському сані, детально відтворив складові імперської політики з росіянізації православного духовенства в загальноукраїнському масштабі. Натомість Тетяна Євсєєва показала, як конфлікт національних ідентичностей зумовив розкол в Українській православній церкві. Однак природа

росіянізації ієреїв краю, її масштаби і вираження залишилися поза увагою науковців. Тому на підставі архівних та опублікованих джерел і матеріалів спробуємо простежити специфіку насадження московських релігійних стандартів, його наслідки, зміну духовних орієнтирів місцевих кліриків, появу серед них чорносотенців та вплив процесу на національно-церковний поступ.

Царський режим відводив одну з важливих ролей у процесі асиміляції волинського православного духовенства та вірних Луцькому Чеснохресному братству. У доповідній записці з приводу поновлення луцької вікарної кафедри і відкриття у місті середніх духовних навчальних закладів у 1893 р. керівництво братства наголошувало, що є реалізатором загальноросійських інтересів і діє задля православ'я і російської народності [5, 688]. Крім цього, в умовах жорсткої централізації влади в Російській імперії усі пільги чи послаблення мали асоціюватися у нижчих верствах населення виключно із монаршою милістю. У січні 1896 р. Священний Синод Російської церкви прийняв рішення про припинення занять у навчальних закладах у зв'язку із запланованою коронацією Миколи II [XIV].

Денаціоналізація через духовні навчальні заклади попри зусилля не давала стовідсоткового результату. Наглядач Холмського духовного училища о. Сергій Космінков, підсумовуючи успіхи учнів протягом 1895 – 1896 навчального року, зауважив, що траплялись Perezdachi іспитів, особливо з російської мови [XIV]. Етнічне коріння імовірних кандидатів в ієреї пробивалось крізь штучні казенні нашарування.

Етап радикальної росіянізації православного духовенства Волині розпочато од моменту призначення на волинську архієрейську кафедру єпископа Антонія (Храповицького) [16, 448]. Уродженець Новгородської губернії (Росія), він під час навчання у Петербурзькій духовній академії виховувався на творах Хомякова, Аксакова, Лєскова та інших “стовпів” російської месіанської ідеології [16, 451]. В академії Храповицький прийняв чернецтво, пізніше був на керівних посадах у середніх і вищих духовних навчальних закладах Російської церкви [17, 471]. У 1897 р. Антонія (Храповицького) висвячено в єпископи, а 27 квітня 1902 р. призначено на

волинську кафедру. Майже одночасно із його прибуттям на Волинь у Почаївську лавру делеговано архімандрита Віталія, також поборника московської месіанської ідеології, творця клітин Союзу російського народу в краї. Завдяки його активності у справі росіянізації виник термін “віталіївщина”.

Включення духовенства у російську бюрократичну систему вилилось у непритаманні верстві функції. Особливо помітним це стало у революційні 1905 – 1907 рр. Таємним циркуляром від 2 травня 1905 р. Волинська духовна консисторія наказала єпархіальному духовенству застерігати паству у проповідях від агітації підбурювачів, котрі сіють розлад між різними класами населення держави [I]. Наприкінці осені духовенство Холмської єпархії порушило питання викладання Закону Божого “малоросійською говіркою” (українською мовою). Єпархіальна училищна рада розглянула справу на засіданні 1 листопада і висловила протидію, оскільки Холмсько-Підляська Русь повинна тяжіти до Великої Росії і цьому, без сумніву, буде сприяти запровадження у місцевих школах російської мови [XII, 151].

Прикладом денаціоналізації представників волинської духовної верстви є доля митрополита Олександра (Немоловського). Народився митрополит у Житомирі у сім’ї місцевого священика. У 1901 р. він закінчив Волинську духовну семінарію і вступив до Петербурзької духовної академії. Після закінчення навчального закладу Немоловський прийняв сан священика і був доправлений для місіонерського служіння у Північну Америку [24, 10]. Пізніше отець прийняв єпископську хіротонію і служив в Америці та Європі, останньо в юрисдикції Московської патріархії. На жаль, Немоловський ніколи не згадував про своє коріння, ставши представником і носієм російської духовної культури. Яскравим русофілом виявився також нащадок священичої родини о. Володимир Ковальський. У 1903 р. він закінчив ВДС і невдовзі був рукоположений у сан ієрея, тривалий час трудився на Рівненщині [8, 33]. У роки війни священик активно відстоював інтереси Автономної церкви, що на проросійських позиціях.

Незважаючи на певні демократичні зміни у внутрішній політиці Російської імперії, релігійне питання залишалось креатурою

режиму. Греко-католицькі священники Холмщини після вигнання з Батьківщини сподівались, що указ про віротерпимість відкриє шлях до повернення. Однак єпископ Євлогій (Георгієвський) був переконаний – “справа відродження і зміцнення російської самосвідомості серед місцевого народу можлива лише під омофором Св. Православної церкви шляхом перевиховання цього народу в російській строго-національній школі” [III, 54]. До того ж існування на межі католицького і православного світів суттєво ускладнювало роботу православних священників і змушувало їх вдаватись до протекції російської влади та ідентифікувати себе із московським православ'ям. У зв'язку із загостренням релігійної ситуації на Холмщині у 1906 р. православна церковна преса помістила низку матеріалів з ілюстрацією критичного становища християн східного обряду. Було згадано і про священника Тарногородської парафії Білгорайського повіту Люблінської губернії отця Адама Черлунчевича, котрий від початків свого служіння відстоював російські інтереси і першим виголошував проповіді російською [21, 276].

З метою посилення московських позицій Священний Синод указом від 30 червня 1906 р. призначив настоятелем Яблочинського монастиря інспектора Московської духовної академії архімандрита Йосифа, а саму обитель було реформовано у спільножитну [III, 145]. Того ж місяця у Холм призначено доцента МДА ієромонаха Серафима.

1906 р. став часом активного росту кількості місцевих відділень Союзу російського народу у Волинській єпархії. З цього приводу волинський губернатор просив церковну владу зобов'язати духовенство повідомляти поліцію за три дні про організаційні зібрання союзу. Керівник губернії не був проти розширення організації, а лише звертав увагу на дотримання законодавства про публічні збори [14, 514 – 515].

Для створення позитивного іміджу серед православних царський режим заохочував жертвність заможних росіян. У звіті про храми першої Більської округи Холмської єпархії 2 квітня 1907 р. повідомлялося, що турбота настоятелів та щедрість московських і петербурзьких благодійників забезпечили місцеві церкви начинням та ризницею [XIII, 176].

В умовах революційних подій правлячий волинський архієрей Антоній (Храповицький) бачив вихід із ситуації у посиленні росіянізаційної роботи, зміцненні серед пастви авторитету царя і самодержавства. За підрахунками Храповицького на початку 1907 р. у Волинській єпархії діяло понад тисячу відділень Союзу російського народу. З них у трьохсот головували священники [9, 73]. Це становило $\frac{1}{4}$ усього штатного духовенства краю. Через рік Антоній (Храповицький) у відповідь на прохання головного Почаївського Союзу російського народу закликав духовенство обрати відповідних ієреїв на благочинницьких з'їздах на посади окружних союзних діловодів або старост [13, 67]. У Любомлі ці становища доручено селянам і це, на думку Храповицького, понизило авторитет місцевого духовенства.

Для стимулювання діяльності Союзу російського народу на Волині Антоній (Храповицький) благословив організацію іконою Великомученика Георгія із часткою мощей святого. Тимчасово образ перебував у Крем'янці, звідки його урочисто з хресними ходами перенесли до Почаївської лаври. Супроводжував ікону архімандрит Віталій. Сприяв Храповицький поширенню москвофільства і в сусідній Галичині. Для цього у Холмі, Житомирі, Почаєві та Яблочині навчались за церковний кошт молоді галичани, котрі після висвяти у 1909 р. повернулись на Батьківщину і здійснювали там промосковську агітацію [II, 13]. У 1910 р. Антоній (Храповицький) закликав духовенство активніше брати участь в ініціативах Союзу російського народу і дбати про звільнення народу від економічного гніту іногородців [20, 74].

Про те, що Почаївська лавра стала центром не лише чорносотенного руху, але й потужним осередком російської духовності, свідчило і видання у ній журналу "Русский инок", який на своїх шпальтах проповідував московську церковну ідеологію [10, 75]. Інтересам російського великодержавного шовінізму служили церковні ерзац-братства. Вони лише назвою нагадували церковно-громадські інституції XVI – XVII ст.ст. Визнаючи їх плідну працю "на користь православ'я і російської народності", Св. Синод призначив по 250 "рублей" дотації. Серед них: Миколаївське у м. Замостя Люблінської губернії,

Богородицьке при Холмському кафедральному соборі, Луцьке Хрестовоздвиженське, Св. Володимирське у Володимирі-Волинському, Острозьке Кирило-Мефодіївське братства [IV, 5].

Стовідсоткова вірність православної великодержавної ідеології була підставою для кар'єрних підвищень. Єпископ Євлогій (Георгієвський) 11 березня 1911 р. пропонував Синодові кандидатуру ієромонаха Смарагда (Латишенкова) викладачем богослів'я Холмської духовної семінарії [X, 3]. Для людини, котра прийняла постриг місяць перед тим, – це був карколомний службовий ріст. Причиною були російські шовіністичні погляди Латишенкова.

Упереджене ставлення російських урядовців до іновірців та іногородців виявлялося також в економічній сфері. Євлогій (Георгієвський) просив улітку 1911 р. російського імператора розпорядитись про будівництво залізниці, котра об'єднає Холмщину з метрополією [XI, 14 – 15]. Для підтримки русофільства у Галичині у 1911 р. синодальні стипендії надано австрійським громадянам галичанам Юліану Притулинському та Василю Чернею, які навчались у Холмській духовній семінарії [VIII, 1].

У роки реакції “Почаївський листок” посилив нападки на адресу українців, поляків і євреїв як ворогів “русского человека” Галичини, Буковини, Волині [3, 7]. У статті, надрукованій у 1911 р., за версією співробітників видання, українці – це мешканці прикордонних територій, а не народ, і проблема вигадана з метою заволодіння німцями, а через них євреями російською землею. “Украинцы” хотят создать независимую “Украину”, то есть гусударство, – писали почаївські чорносотенці, – которое должно быть само себе краем, окраиной, а народ должен называться дураком “украинцем”. А государем этого гусударства должен стать один из принцев (князей) Австрийского дома для того, чтобы дураков украинцев обратить в немцев” [3, 7]. У запалі ідеологічної боротьби почаївські чорносотенці назвали свідомих українців вовками в овечій шкурі, котрі проникають у земство і хочуть переконати волинський народ, що вони українці. “Стережись, волинський народ! – Застерігали великоросійські шовіністи. – Ти російський волинець і ніколи не станеш “українцем”. Ти розмовляєш вдома своєю прадідівською говіркою, правда, зіпсутою польською і

жидівською говіркою (але це можна виправити), а коли хочеш розмовляти освічено, то для цього у тебе є чудова російська мова, якою писав і малорос Гоголь” [3, 8].

Ще одним об’єктом нападок “Почаївського листка” став Тарас Шевченко як символ українських визвольних прагнень. Наприкінці квітня 1911 р. у з’єднаному 14/15 числі листка опубліковано міркування колишнього намісника Києво-Печерської лаври, старця архімандрита Антонія “Недоречне політиканство”, де гостро розкритиковано ініціативу Київської міської думи спорудити пам’ятник поетові. “Поет Шевченко, – писав архімандрит, – був з юнацтва гірким п’яницею, неосвіченим і навіть малограмотним і назавжди залишився недорозвинутим простолюдином, який втратив кращі якості свого селянського середовища, хоча і був обдарований великим талантом художньої творчості. Поза тим, розігруючи себе горілкою і ромом, інфікуючись польськими революційними настроями, Шевченко крок-за-кроком перетворився на безбожника, блюзніра, нахабно заперечуючи і ганьблячи усе те, що вартісне для чесних російських людей” [2, 22]. В іншому випадку, листок надрукував доповідну записку російських національних монархічних організацій голові Ради Міністрів В.Коковцеву з приводу внутрішньої політики в галузі національних окраїн [6, 7]. У записці наголошувалося, що у теперішньому часі будь-який відступ від російського національного курсу у внутрішній політиці є заохоченням терору. Кола, котрі гуртувались навколо журналу “Пастир”, вважали українську мову і саме українство результатом інспірацій німців, поляків і євреїв [1].

Заходи з насадження російського впливу не завжди давали очікувані результати. Євлогій (Георгієвський) у листі 20 листопада 1911 р. до Ради Леснинської церковно-вчительської школи зауважував, що із 16 вихованок лише 6 залишилось у Холмській єпархії. Інші виїхали із “багатостраждальної” Холмщини [IX, 19]. Єпархіальний архієрей вимагав від керівництва школи суворіше ставитись до випускників і змушувати повертати гроші тих, хто отримував стипендію, але не залишився в краї. Також підтримувати російський дух мало “Русское патриотическое общество Холмщины и Подляшья”.

Тим часом архимандрит Віталій ініціював створення фінансової бази діяльності проросійських організацій. Оскільки основним засобом виробництва і влади на території Російської імперії залишались земельні ресурси, віталіївці ініціювали створення Почаєво-Волинського народного кредиту. На прохання організаторів інституції Антоній (Храповицький) благословив духовенство взяти активну участь у реалізації задуму [12, 76].

Незважаючи на масовану протекцію з боку режиму і єпархіальної влади, Союз російського народу не заручився підтримкою парафіяльного духовенства. Більшість старост первинних організацій Союзу були селянами. У серпні 1912 р. Антоній (Храповицький) на запрошення архимандрита Віталія відправив подячний молебень перед чудотворною іконою Почаївської Богородиці у лаврі [19, 149]. Серед присутніх – кілька десятків священників і п'ятсот селян. Архимандрит Віталій звертав увагу єпархіального архієрея, що делегати дивляться на інституцію, передовсім, як на справу церковну, як на захист православної віри, як давні козаки, котрі пожертвували себе за Православну церкву. Тут очевидне намагання проросійських сил ототожнювати Союз російського народу з Православною церквою та героїчним минулим українського народу. За твердженнями пізніших політичних діячів, саме 1912 – 1913 рр. виявились часом найбільш агресивної активності почаївського архимандрита [25, 3].

Антоній (Храповицький) в Окружному посланні у 1913 р. свідчив, що протягом останнього часу вдалось здійснити низку духовно-патріотичних заходів: у січні 1912 р. освячено Троїцький собор у Почаївській лаврі (збудований у московському стилі) як символ російського домінування в краї, у серпні у Почаївській лаврі кілька днів молилась велика княгиня Єлизавета Федорівна, а 3 вересня на освяченні храму в Овручі був присутній імператор. Протягом січня – травня 1913 р. чудотворну ікону Почаївської Богородиці перенесено до Петербурга, де її представлено під час святкування 300-ліття дому Романових з участю усіх старост філій Союзу російського народу Волинської губернії [11, 155 – 156].

Одним із “ідейних” працівників Союзу російського народу виявився о. Омелян Житинський. Він розпочав церковну кар'єру у 1892 р. з посади сільського вчителя і псаломщика. Протягом

десяти років реалізовував себе на церковно-громадській ниві. У 1902 р. Житинський приймає сан священника й отримує призначення настоятелем церкви с. Ростоки Крем'янецького повіту. Через сім років о. Омелян включився у реалізацію плану з розвитку Почаївського народного банку, створення якого ініціював Союз російського народу. Високі досягнення на цьому ґрунті сприяли переїзду отця у 1913 р. до Крем'янця [22, 83].

Антиукраїнську сутність російський єпископат і духовенство продемонстрували у ситуації, коли громадськість звернулася з проханням вшанувати столітній ювілей з дня народження Тараса Шевченка. Таємним указом від 31 січня 1914 р. Священний Синод Російської церкви заборонив проведення панахид, академій та інших урочистостей в церквах і духовних навчальних закладах [VI, 14].

З огляду на напруження політичної ситуації у Європі напередодні Першої світової війни залишення одіозного Антонія (Храповицького) на Волинській кафедрі було небажане. Керівництво Австро-Угорської імперії вважало, що єпископ втручався у внутрішні справи країни. У травні 1914 р. Священний Синод перемістив Храповицького до Харкова, а в Житомир призначено холмського владика Євлогія (Георгієвського) [V, 51]. Свідченням просування російського православ'я в роки війни стала діяльність у вересні 1914 р. єпископа Крем'янецького Діонісія (Валединського). Десятого вересня здійснено навернення 500 мешканців трьох сіл Галичини. До кінця березня 1915 р. там нараховували вже 152 православні парафії, а до кінця наступного місяця – до 200 і очікували відкриття ще 300. Водночас засновували церковно-парафіяльні школи, яких у квітні 1915 р. діяло майже сто [15, 4]. Відступ російських військ припинив “місійну” роботу промосковських сил. Ще на початку війни австрійська поліція заарештувала кількох православних священників і звинуватила їх у шпигунстві на користь Росії [II, 13].

Показово, що керував процесом насадження московського православ'я у Галичині архієпископ Волинський і Житомирський Євлогій (Георгієвський). Для кадрового забезпечення він звернувся на початку 1915 р. до преосвящених з проханням направити священників, котрі

володіють живою малоросійською мовою і мають від єпископа свідоцтво благонадійності для очолення громад у Галичині [VII, 15]. Поточними справами займалася Рада пресвітерів при волинському архієпископові з осідком у Львові. Призначення членом ради і заступником голови Євлогій (Георгієвський) лобював сумнозвісного ієромонаха Смарагда (Латишенкова). Усі здобутки російського православ'я в Галичині зруйнував відступ царської армії. Послаблення і пізніше падіння дому Романових позбавило актуальності існування Союзу російського народу на Волині. Натомість росіянізоване духовенство краю протягом усього міжвоєнного періоду боролось проти національно-церковних прагнень місцевого населення.

Отже, росіянізація православного духовенства Волині мала цілеспрямований, програмний характер. Її ініціатором і реалізатором виступив царський режим з метою посилення московської присутності в краї. Насадження російських духовних стандартів здійснювано через систему закладів духовної освіти, первинні організації Союзу російського народу, надання економічних преференцій, здійснення агітаційних заходів. У результаті значна частина волинського духовенства напередодні Першої світової війни орієнтувалась на Москву, а Почаївська лавра перетворилась на губерніяльний осередок чорносотенства.

Перспективним видається наступне дослідження міри заглиблення православних священиків у чорносотенні структури, тривкість російських шовіністичних поглядів серед ієреїв на початку XX ст. та у міжвоєнний період.

Джерела та література

- I. Рівненський обласний краєзнавчий музей. – 4481/6.VIII Д.1717.
- II. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУЛ). – Ф.129. – Оп. 2. – Спр.1380.
- III. ЦДАУЛ. – Ф.693. – Оп. 1. – Спр.2.
- IV. ЦДАУЛ. – Ф.693. – Оп. 1. – Спр.11.
- V. ЦДАУЛ. – Ф.693. – Оп. 1. – Спр.36.
- VI. ЦДАУЛ. – Ф.693. – Оп. 1. – Спр.37.
- VII. ЦДАУЛ. – Ф.693. – Оп. 1. – Спр.55.
- VIII. ЦДАУЛ. – Ф.693. – Оп. 1. – Спр.136.

- IX. ЦДІАУЛ. – Ф.693. – Оп. 1. – Спр.152.
X. ЦДІАУЛ. – Ф.693. – Оп. 1. – Спр.157.
XI. ЦДІАУЛ. – Ф.693. – Оп. 1. – Спр.158.
XII. Archiwum Państwowe w Lublinie, Konsystorz Chełmski
Prawosławny (далі – APL, КСР). – Sygn. 11.
XIII. APL, КСР. – Sygn. 264.
XIV. APL, Chełmski Seminarium Duchowny. – Sygn. 36.
1. А. Л. Мазепинцы и борьба за русский язык // Пастырь. – 1912. – № 10. – 3 октября. – С. 5 – 7.
2. Антоний, архимандрит. Неуместное политиканство // Почаевский листок. – 1911. – № 14 – 15. – 24 апреля. – С. 22.
3. Волки в овечьей шкуре // Почаевский листок. – 1911. – № 10. – 24 марта. – С. 7 – 8.
4. Див.: Власовський Іван. Нарис історії Української православної церкви. – Нью Йорк – Київ – С. Банд Брук: УАПЦ, 1990. – Т. IV., кн. 2. – 416 с.; Міненко Тимофій, свящ. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939 – 1945, (Волинський період). – Вінніпег-Львів: “Логос”, Колегія Св. Андрія, 2000. – Т. 1. – 392 с.; Євсєєва Тетяна. Російська православна церква в Україні 1917 – 1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. – Київ: Інститут історії НАН України, 2005. – 362 с.; Зінченко Арсен. Визволитися вірою. Життя і діяльність митрополита Василя Липківського. – Київ: “Дніпро”, 1997. – 423 с.
5. Докладная записка Луцкого православного Кресто-воздвиженского братства архиепископу Волынскому и Житомирскому Модесту (Стрельбицкому) // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1893. – № 25. – 1 сентября. – С. 684 – 691.
6. Докладная записка председателю Совета Министров В. Коковцеву // Почаевский листок. – 1911. – № 37 – 38. – 11 октября. – С. 7 – 11.
7. Кінан Едвард. Російські історичні міти / Видання друге, виправлене і доповнене. – Київ: Критика, 2003. – 311 с.
8. Митрофорный протоиерей Владимир Ковальский // Журнал Московской патриархии. – 1973. – № 10. – октябрь. – 80 с.
9. Напоминание волынскому духовенству // Архипастырские послания и наставления высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского пастырям и пастве волынской с июня месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – 162 с.
10. О журнале “Русский инок” // Распоряжения высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и

Житомирского от мая месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – 76 с.

11. Окружное послание // Архипастырские послания и наставления высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского пастырям и пастве волынской с июня месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – 162 с.

12. О покупке земли отделами Союза русского народа // Распоряжения высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского от мая месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – 76 с.

13. О союзных старостах // Распоряжения высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского от мая месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – 76 с.

14. От Волынской духовной консистории // Волынские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1906. – № 30. – 21 октября. – С. 514 – 515.

15. Павлишин Ю. Митрополит Діонісій і відродження Православної церкви в Галичині // Слово. – 1933. – Ч. 33 (139). – С. 4.

16. П. К. Л. Новый волынский архипастырь // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1902. – № 16. – 1 июня. – С. 448 – 453.

17. П. К. Л. Новый волынский архипастырь // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1902. – № 17. – 11 июня. – С. 469 – 476.

18. Полонська-Василенко Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII – XIX ст. – Мюнхен: Церковно-археографічна комісія апостольського візитатора для українців у Західній Європі, 1951. – 48 с.

19. Послание к пастырям церкви Волынской // Архипастырские послания и наставления высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского пастырям и пастве волынской с июня месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – 162 с.

20. Привлечение пастырей к делу Союза Русского Народа // Распоряжения высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского от мая месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – 76 с.

21. Рапорт одного из благочинных Холмской епархии // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1906. – № 8. – 1 марта. – С. 271 – 277.

22. Сопастырь. Блаженной памяти протоиерея о. Емилиана Житинского // Воскресное чтение. – 1934. – № 7. – 18 февраля. – С. 83 – 84.

23. Теодорович Н. Волынская духовная семинария. История первоначального устройства её и подведомственных ей училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников её в период времени с 1796 по 1900 г. – Почаев: Типография Почаевской Успенской лавры, 1901. – 1023 с.

24. (Фристедт) Корнилий, иеромонах. Митрополит Брюссельский и Бельгийский Александр (Некролог) // Журнал Московской патриархии. – 1960. – № 8. – август. – 80 с.

25. Wołoszynowski Joachim. Beresteczko // Wołyń. – 1934. – № 24(76). – 10 czerwca. – S. 3.

Борщевич Владимир. Русофильство, черносотенные взгляды Волынского православного духовенства в первое двадцатилетие XX в. Статья посвящена русофильским взглядам православного духовенства Волыни и их радикальному политическому проявлению – черносотенству на протяжении первого двадцатилетия XX в. Сделана попытка определить источники русофильства священников, формы и методы его реализации. В научное использование вводятся ранее неизвестные и малоизвестные документы и материалы.

Ключевые слова: Волынь, православное духовенство, русофильство, черносотенство.

Borshchevych Volodymyr. Rusofilstvo and chornosotenstvo in views of Volyn' orthodox clergy in first 20s of the XXth century. The article is devoted to the rusofil views of the orthodox clergy of Volyn' and their radical political display – chornosotenstvo during the first 20s of the XXth century. The author made an attempt to define sources of priests' rusofilstvo, forms and methods of its realization. Unknown and little-known archive documents and materials are entered in scientific use.

Key words: Volyn', orthodox clergy, rusofilstvo, chornosotenstvo.